

Rondblik

Nogmaals over Stefan Paas

Joh. de Wolf

In het nummer van februari jl. schreef dr. Wilschut in ons blad een Kroniek over de aanstelling van dr. Stefan Paas aan de TU in Kampen. Het was een kritisch artikel dat dan ook als titel had: ‘Een onbegrijpelijke benoeming’. In het nummer van april jl. mocht prof. dr. G. Kwakkel in een tweetal artikelen reageren en daarmee de benoeming verdedigen. Nu heeft die reactie van prof. Kwakkel wel wat meer duidelijkheid gegeven, maar bij velen toch ook een onbevredigd gevoel achtergelaten. Dat gold ook voor mijzelf. Ik vond eerder dat die reactie te veel nieuwe vragen opriep om dit dossier te sluiten. Toen de redactie mij vroeg om een vervolgartikel in deze discussie, heb ik dan ook bewilligd. Ik besef dat het onderwerp gevoelig is geworden, en zal me dan ook niet inlaten met de vraag of de benoeming al dan niet begrijpelijk of terecht was. Het gaat mij nu puur om de vraag, of dr. Paas in de benadering die hij in zijn proefschrift *Schepping en oordeel* (1998) heeft gevolgd, de Bijbel recht doet en de gereformeerde bijbelwetenschap verder helpt.

Voor de duidelijkheid: dit artikel is dus geen recensie van de dissertatie van Paas, maar vooral een taxatie van Paas’ aanpak. Ik wil nu eerst wat zeggen ten voordele van Paas en zijn boek, om daarna mijn bezwaren te formuleren.

Meesterstuk

Wat je ook verder van het boek van Paas kunt zeggen, het is allereerst een knappe prestatie. Gelet op de uitgebreide lijst van gebruikte literatuur moet er veel studie in dit proefschrift verwerkt zijn. Dat blijkt ook voortdurend in het notenmateriaal. Vooral in de exegetische hoofdstukken (over de scheppingsteksten in Amos, Hosea en Jesaja) kwam ik onder de indruk van de deskundigheid van de auteur. Dan blijkt hij een geboren exegeet te zijn, die werkelijk alles uit de kast haalt om een verantwoorde uitleg van teksten te bieden. Ik vind dat hij daarin ook baanbrekend werk heeft gedaan. Juist omdat hij als wetenschapper die bijbelgetrouw wil zijn, oude teksten uit de Kanaänitische regio (met name Ugarit) vruchtbaar heeft gemaakt voor de uitleg van bijbelse profetenwoorden. Daarmee is in de gereformeerde wereld een trend gezet, die navolging verdient. Een meesterlijk werkstuk!

Nu wil ik daar direct iets naast zetten. Paas doet telkens zo minutieus onderzoek naar de achtergrond en betekenis van profetische uitspraken, dat het er soms op lijkt of het openbaringskarakter van de profetieën in de mist verdwijnt. Het denkwerk van de profeet in zijn verwerking van de traditie en zijn polemieken met de heidense cultuur krijgt zo’n nadruk, dat de vraag op je afkomt of God zelf ook nog iets mag zeggen. Is het nu een profetenwoord of een Godswoord? Toch wil ik het hier in principe voor Paas opnemen. We moeten van Amos’ woord of Gods woord geen dilemma maken. Ik ben daar zelf nadrukkelijk bij bepaald door het lezen van het boek *Wonderlijk gewoon. Profeten en profetie in het Oude Testament*, dat in 2003 onder redactie van prof. dr. G. Kwakkel verscheen in de TU-Bezinningsreeks. Ik denk dan speciaal aan een artikel van drs. A.J. Balk, dat over Amos 5 gaat. Hij bekijkt de perikoop van vers 1-17 vanuit de vraag naar de verhouding tussen het menselijke en het goddelijke in de profetie. Wij maken in de profetenboeken wel eens onderscheid tussen

regelrechte Godsworden en een reactie of commentaar van de profeet zelf. Balk is het daar niet mee eens. Ook voor de zogenaamd directe Godsworden is de profeet niet enkel een spreekbuis of doorgeefluik. God gebruikt de reflectie en de creativiteit van de profeet om zijn eigen boodschap aan de man te brengen. Balk licht dat toe aan de hand van de uitleg van Amos 5:1-17. Zijn conclusie is bij het eerste horen misschien schokkend, maar volgens mij toch onvermijdelijk, dat namelijk ‘het spreken van Jahwe de aanleiding is voor de profetische tekst en de legitimatie ervan. Dit laat ruimte voor de creativiteit en de denkkraft van de profeet, die door Jahwe gebruikt wordt in de manier waarop Hij naar zijn volk toe komt.’ Als je de weg van Gods openbaring zo mag zien, is er ook ruimte voor een uitputtende exegese van profetische teksten in al zijn aspecten, zoals Paas die ook praktiseert. Dan is er alle ruimte om zo ver mogelijk na te gaan hoe de tekst kan zijn ontstaan en te onderzoeken hoe de tekst is te verstaan. Ik zou ieder die Paas eerlijk wil evalueren, willen aanraden om die genoemde bundel *Wonderlijk gewoon* ernaast te lezen.

Zelfstandig theoloog

In het Woord vooraf van zijn proefschrift bedankt dr. Paas o.a. een leermeester van hem, namelijk dr. M.J. Paul, terwijl hij er tegelijk bij zegt dat het proefschrift wellicht niet geheel in zijn geest zal zijn. Misschien is dat wel een understatement, in elk geval bewijst die opmerking wel dat Paas zijn eigen weg is gegaan. Ook uit latere publicaties blijkt ten volle dat Stefan Paas zelfstandig theologiseert, nieuwe wegen inslaat en voor zijn eigen overtuigingen opkomt.

Ik kan dan ook niet goed begrijpen dat er van allerlei kanten wordt gesuggereerd dat Paas in zijn proefschrift niet zijn eigen mening kon zeggen. Hij zou dan in Utrecht verplicht zijn geweest om de godsdiensthistorische methode te volgen, die haaks staat op de openbaringshistorische benadering, en daarom komt het boek her en der ongereformeerd over. Ook Kwakkel probeert Paas op die manier te verdedigen. Maar ik denk niet dat we Paas met deze redenatie uit de wind moeten houden. Hij is een te zelfstandig wetenschapper om zich door een bepaalde methode te willen laten ringeloren.

In de dissertatie is ook geregeld het onderscheid te zien tussen zijn eigen mening en de wetenschappelijke consensus. Vaak geeft hij neutraal de stand van het onderzoek weer, maar geregeld komt ook duidelijk zijn eigen mening naar voren. Ik wijs als voorbeeld op pagina 39 van zijn boek. In de tweede alinea zegt hij dat ontwikkelingen sinds Von Rad ‘mijns inziens’ nieuw licht geworpen hebben op de vraag omtrent Jahwe’s schepper-zijn. En in de eerste noot op die pagina plaatst hij tegenover Herrmann zijn eigen overtuiging dat aan Jahwe al heel vroeg alle functies in natuur en geschiedenis werden toegeschreven. Ik denk ook aan hoofdstuk 5, waarin hij een duidelijke weg wijst hoe het na het failliet van de rigide literair-kritische benadering nu verder moet met de exegese van de profetische boeken. En zo is in heel het boek op allerlei plaatsen te lezen hoe hij er zelf over denkt. Hij gaat soms ook echt tegen de stroom in, als hij gangbare dateringen weet terug te schuiven naar een vroegere tijd. En in onderdeel 6.2.4.2. doet hij een moedige poging om tegen de algemene trend in het voor de echtheid van het slot van Amos (9:11-15) op te nemen.

Ik denk dus dat we niet moeten veronderstellen dat Paas zijn proefschrift in een keurslijf heeft geschreven. Als dat zo zou zijn, zouden zijn latere artikelen over dit onderwerp een andere geest moeten ademen. Maar ik heb dat niet kunnen merken. Eerder het tegendeel, zo zegt hij bijvoorbeeld in zijn bijdrage *Schepping en historiciteit* (*Wapenveld*, jrg. 51, nr. 5) over de relatie van dat artikel met zijn proefschrift: ‘Veel van wat ik in dit artikel verwoord, gaat terug op dat onderzoek.’ Ik denk dus eerder dat hij met zijn dissertatie (en met de popularisering

ervan in zojuist genoemd artikel) welbewust een weg is ingeslagen waarvoor hij echt gekozen heeft. Dat blijkt ook wel uit een interview dat destijds in het *Reformatorisch Dagblad* verscheen ter gelegenheid van zijn promotie (het nummer van 17-12-1998). Ik citeer daaruit het volgende: ‘Hij geeft aan dat hij een evangelicale middenweg wil bewandelen. Een middenweg tussen radicaal verzet tegen het moderne bijbelonderzoek en het bijna helemaal meegaan met liberale theologen. De gereformeerde en de evangelicale traditie hebben volgens hem op het gebied van een wetenschappelijke bestudering van de Bijbel weinig te bieden. We hebben een achterstand opgelopen. Om nu binnen de wetenschappelijke wereld ruimte te creëren voor eigen gedachten, zul je je daarom eerst moeten aansluiten bij wat in die wereld algemeen geaccepteerd is.’

Ingepakt

Tot zover in positieve zin over Paas en zijn boek. Er is heel wat goeds over zijn boek te zeggen. Het is op zich ook mooi om te proberen de trends van de oudtestamentische wetenschap in ‘evangelicale’ richting te willen ombuigen. Het program dat hij zichzelf stelde blijktens dat juist vermelde citaat, heeft iets uitdagends en aantrekkelijks. Maar hoe moeten we nu het resultaat van zijn pogingen taxeren? Daarover nu in het vervolg van dit artikel. Ik geef alvast mijn eigen conclusie: hoe zelfstandig Paas ook te werk wilde gaan, uiteindelijk werd hij toch al te veel door de wetenschappelijke wereld ingepakt. De godsdiensthistorische methode heeft een te grote rol gekregen in zijn boek, en ook door de historisch-kritische methode heeft hij zich al te zeer laten besmetten. Misschien ongewild, maar toch...

Dat laatste blijkt alleen al uit zijn spraakgebruik. Ook als het helemaal niet nodig is, gebruikt hij toch de terminologie van bronnenhypothese, zoals op pagina 162 waar hij over Genesis 2 spreekt als over ‘de Jahwistische Oergeschiedenis’, en op pagina 86 waar hij het gewoon over de priesterlijke auteur van Genesis 1 heeft. Een ander voorbeeld: op pagina 137 wordt de historisch-kritische benadering van de profetenboeken aangeduid als de ‘klassieke exegese’. Dan vraag je je toch echt af, of er vóór die benadering nooit exegese van de profetische boeken bestaan heeft. Is ‘klassiek’ niet een eretitel voor veel oudere schrijvers?

De invloed van de historisch-kritische bijbelwetenschap merk je bij Paas ook vooral als het om dateringskwesties gaat. Prof. Kwakkel heeft ook op dit punt Stefan Paas proberen te verdedigen, maar ik ben daar niet echt door overtuigd geraakt. Paas zou ervoor gekozen hebben om zich maar zoveel mogelijk bij zijn vakbroeders aan te sluiten. Anders had hij misschien een extra boek moeten schrijven om zijn eigen keuzes uit te leggen en te verantwoorden. Ik denk dat het boek dat hij wel schreef, een andere indruk nalaat. Ik wil Paas niet graag van het aanhangen van een dubbele waarheid betichten. Ik wil hem en zijn boek serieus nemen, ook als het om dateringen gaat. Kwakkel noemt het voorbeeld van perikopen in Jesaja, die wellicht niet van die profeet zelf afkomstig zijn (bij Paas: onderdeel 11.5. ‘Niet-jesajaanse teksten’). Ik heb al die voorbeelden nagegaan, maar ik constateer dat Paas telkens de argumenten natrekt en dan wel degelijk een eigen standpunt formuleert, dat erop neerkomt dat een serie teksten uit de eerste helft van Jesaja waarschijnlijk niet van Jesaja zelf zijn en in elk geval met het onderzoek niet mogen meedoen.

Wet en profeten

Hetzelfde constateer ik bij zoveel andere dateringen die volgens mij dubieus zijn, maar die Paas kennelijk bewust van de kritische wetenschap overneemt. Om een voorbeeld te noemen dat regelrecht met het specifieke onderwerp van het boek te maken heeft: op pagina 228 geeft hij als zijn mening dat de typische uitdrukking voor ‘scheppen’ (bara’) zoals die in Genesis 1-2 voorkomt, wel dateert van vóór de ballingschap, maar toch pas na de ballingschap echt in

zwang kwam. Dat suggereert tegelijk een late oorsprong van de beschrijving van Gods scheppingswerk in het begin van de Bijbel.

Er zijn ook andere indicaties die erop lijken te wijzen dat Wet en Profeten chronologisch gezien stuivertje wisselen. Met prof. Douma (*Reformatie* van 2 mei 2009) vraag ik me bij dit boek af: waar is Mozes? En dan kan prof. De Ruijter in reactie daarop wel zeggen dat het boek daar niet over gaat, maar zo makkelijk kun je je van die vraag niet afmaken. Alle profeten werken in de lijn en staan op de schouders van die eerste en grote profeet Mozes. Ik merk daar bij Paas niets van. Hij haalt in zijn boek heel wat keren Deuteronomium 32 aan, het lied van Mozes. Ik heb via het register alle verwijzingen nagegaan, maar het lijkt er niet op dat Paas dit lied met Mozes in verband brengt. Op pagina 273 komt hij niet verder dan dat hij over het zogenaamde lied van Mozes spreekt, dat zeker oudere tradities bevat maar in zijn huidige gestalte jong is. En op pagina 289 schrijft hij dat het lied uit 'noordelijke regionen' stamt. Als Paas het met deze stellingen totaal oneens was geweest, had hij daar ongetwijfeld iets van gezegd. Nu neem ik aan dat hij met zoveel woorden Mozes toch als auteur van dit lied afserveert. Het is ernstig genoeg om dat te constateren.

Het is verder de vraag wat dan in het boek Deuteronomium nog wel op Mozes teruggaat. Ik denk weer aan het centrale onderwerp van het proefschrift: het scheppingsgeloof van Israël. Ik heb nergens gemerkt dat Deuteronomium 4 in deze discussie mag meedoen. Mozes spreekt daar in vers 32 over God die de mens op aarde schiep. Om nog maar niet te spreken over het vierde gebod waar Gods scheppingswerk ook duidelijk aan de orde komt (Ex. 20). Er zijn trouwens nog twee andere belangrijke verzen in Deuteronomium 4, namelijk de verzen 35 en 39 over Jahwe als de enige God die er bestaat. Een onomstotelijke aanwijzing voor monotheïsme, al in de tijd van Mozes! Toch poneert Paas op pagina 60, dat het monotheïsme in Israël voor de ballingschap niet of nauwelijks wordt gevonden. Dat is niet een overtuiging die Paas enkel neerschrijft zonder dat hij er zelf achter staat, want in zijn artikel in *Theologia Reformata* van december 2003 zegt hij op pagina 322 dezelfde dingen.

In dit verband is er trouwens nog iets opvallends te noteren in dat artikel als het gaat om de verhouding tussen Tora (Wet) en Profeten. Ik denk aan een bedenkelijke passage op pagina 314, die dr. Wilschut in zijn artikel ook al aanhaalde, maar die verder m.i. nog weinig aandacht heeft gehad. Daar wordt gesteld dat de wetgeving in het Oude Testament (wet van Mozes dus) misschien wel meer een profetisch ideaal schilderde dan een historische werkelijkheid. Nu weet ik ook wel dat veel wetten vaak slecht werden onderhouden, denk alleen maar aan de regel van het sabbatsjaar. Maar hier wordt gesuggereerd dat die wet zelf eigenlijk voor Gods volk te hoog gegrepen was en meer een utopie formuleerde waarheen men op weg mocht gaan. Maar dan wordt de Tora niet meer serieus genomen, als regelgeving bedoeld en geschikt voor de alledaagse realiteit van Israël. Bovendien lijkt de Tora hier weer jonger te zijn dan de profetie, als de wet het product zou moeten zijn van een profetisch ideaal.

Kanaän

Intussen is het punt waar de meeste kritiek op gekomen is, nog niet aan de orde geweest, namelijk de zogenaamde verworteling van Israëls Gods- en scheppingsgeloof in de godsdienst van de Kanaänieten. Daar wil ik ook nog iets over zeggen. Ik maak eerst een vooropmerking. Als het gaat over het geloof van de Israëlieten, moeten we ermee rekenen dat in hun geschiedenis vanaf Abraham continuïteit te zien is, maar dat tegelijk ook op verschillende momenten een nieuwe start gemaakt moest worden. Ik vraag nu aandacht voor de herstart na de intocht in het land Kanaän. Men veroverde grote delen van het land, maar er bleven heel wat heidense enclaves bestaan. In de periode van de Rechters bleek die heidense cultuur

telkens weer een grote verleiding. Volgens prof. J.P. Lettinga was het zelfs zo, dat de Israëlieten toen hun moedertaal (Oudaramees?) hebben opgegeven en het Kanaänitisch dialect dat de autochtone bevolking sprak, hebben overgenomen. Dat dialect groeide uit tot het Hebreeuws dat we nu in het Oude Testament voor ons hebben (zie Lettinga's *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 1976, p. 2-3). Gods volk moest het geloof dus in een verwante, maar wel nieuwe taal herformuleren. En dan te bedenken dat die taal doordrenkt was van de Kanaänitische godsdienst en cultuur. Dat is de achtergrond van het tweede hoofdstuk van Paas' boek: 'Godsdiensthistorische verkenningen'.

De vraag is in zo'n nieuwe situatie: hoe spreek je dan over je God, over zijn namen, zijn kwaliteiten en over zijn werk? Of misschien nog beter uitgedrukt: hoe spreekt God over Zichzelf? Als dan Jahwe volgens Paas vergeleken of zelfs gelijkgesteld wordt met El (de Kanaänitische naam voor 'god'), dan schrik ik daar niet zo van. Ik denk dan aan de situatie in het huidige Midden-Oosten, waar Allah niet alleen de God van de moslims is, maar waar ook Arabische christenen de God van de Bijbel met deze naam noemen. De Godsnaam kan gelijk zijn, maar intussen is er tussen Jahwe en de god van de moslims een hemelsbreed verschil. Zo moeten we dat ook op de toenmalige situatie van Kanaän toepassen. Die situatie heeft iets van een hedendaagse zendingscontext. En dan mag je aannemen dat Jahwe eigenschappen en namen van El of van Baäl 'overnam', om te laten zien dat Hij de enige echte God was voor heel de wereld en alle volken.

Ik vermoed dat Paas in zijn tweede hoofdstuk ook zulke dingen wilde zeggen, maar het zij toegegeven dat hij zich af en toe ongelukkig en misverstandwekkend uitdrukt. Zo lezen we op o.a. pagina 332 die veel bekritiseerde uitdrukking dat 'Jahwe waarschijnlijk een afsplitsing is van de Kanaänitische koningsgod El'. Hij zal (hopelijk) bedoelen dat allerlei namen en deugden van Jahwe zijn afgeleid van wat men wist over El, maar het is wel erg ongelukkig omschreven en bovendien vind ik het erg oneerbiedig naar onze God zelf toe. Ik kan niet goed begrijpen, hoe een bijbelgelovige wetenschapper zijn goede bedoeling in zo'n omschrijving durft neer te zetten. En dergelijke uitdrukkingen en omschrijvingen komen helaas veel meer voor in het boek.

Schepping(sgeloof)

Soms twijfel ik er ook aan of Paas wel bedoelt wat ik graag zou willen. Ik vraag maar: geloofden de Israëlieten volgens Paas wel echt in de enige ware God, voordat ze in contact kwamen met de aanhangers van El en Baäl? En wisten ze ook in de tijd van Mozes al van een Schepper-God, die dezelfde was als de God van de Uittocht? Ik kijk in dit verband tot slot naar pagina 344, waar een twaalfstal eigen observaties, oftewel conclusies, wordt gepresenteerd. De meeste ervan kan ik wel plaatsen en overnemen, maar de moeite zit bij de eerste twee. De eerste observatie zegt o.a. dat het scheppingsgeloof in Israël Kanaänitische wortels heeft. Moet je dat zo lezen: de *inkleding* van dat scheppingsgeloof heeft een Kanaänitische achtergrond en is door die cultuur beïnvloed? Daar zou ik nog achter kunnen staan, al is het met voorbehouden. Maar als bedoeld is dat dat geloof dankzij de bevruchting van het Kanaänitisme is gaan groeien, dan pas ik. Het ware geloof ontstaat immers niet via de heidenwereld, maar via de Geest van God.

En dan de tweede conclusie: het scheppingsgeloof is naar alle waarschijnlijkheid van hoge ouderdom. Die conclusie rust o.m. op onderdeel 4.2, waar beweerd wordt dat de eerste vermeldingen van dit geloof uit de vroege koningstijd stammen (p. 119). Hier verdwijnt Mozes helaas weer in de mist van het verleden. Ook zijn psalm heeft hier kennelijk geen

bewijskracht. Terwijl in die psalm van hem, Psalm 90, duidelijk het ontstaan van de aarde met God in verband wordt gebracht (vs. 2). Dit vers wordt ook wel bij Paas aangehaald (op p. 121), maar dan zegt hij dat in dat vers de echo van een heidense thematiek (schepping via zwangerschap van een Hurritische godheid) is te beluisteren. Dan zie ik toch liever de profeet Mozes op de achtergrond en als auteur van dit gebed. En wat dan te denken van Abram, die in reactie op Melchisedek ook van zijn God als de Schepper van hemel en aarde spreekt (Gen. 14:22)? Is dat een terugprojectie van latere geloofsvoorstellingen over God, of is het geloof in God als Schepper misschien zo oud als de mensheid?

Er zou nog veel meer over Paas en dit boek, en over zijn andere bijdragen te zeggen zijn, zowel positief als negatief, maar voor het doel van dit artikel is het wel genoeg. Het ging mij niet om de persoon en zijn benoeming in Kampen, maar om het onderwerp en de aanpak van zijn boek. Het zal de lezer inmiddels wel duidelijk zijn waarom de verdediging van prof. Kwakkel mijn bezwaren tegen het proefschrift niet echt weggenomen heeft. Er blijven veel kritische vragen over. Dr. Paas probeerde naar zijn zeggen een middenweg te bewandelen tussen verzet tegen het bijbelkritisch onderzoek van het Oude Testament aan de ene kant en overgave aan de andere kant. Ik ben ervan overtuigd dat dit geen gulden middenweg is gebleken, om het zacht te zeggen. Het is een riskante weg, als het al geen onbegaanbare weg is.